

אהרן קלרמן

אמירות לפני ברכת המזון במנהגי ספרדים ואשכנזים: מקורות וסיבותיהם, תהליכי אימוץ ושילובים בין-מנהגיים

מבוא

לפני כחמש מאות שנה החלה ברוב עדות ישראל אמירתם של פרקים או פסוקים מתהלים לפני ברכת המזון. כך נהגו ונוהגים עד היום במנהגי ספרדים, אשכנזים וחסידיים. שני נוסחים של אמירות אלה, שנוצרו בנפרד בארץ ישראל של המאה השש-עשרה, הפכו למסורות נפרדות שנקלטו כל אחת בנפרד במנהגי ספרדים ואשכנזים. שתי מסורות אלה נבעו ממניעים מסוימים, והן קיבלו גם אופי שונה זה מזה. במאמר זה ארצה לחשוף את מקורותיהם ההיסטוריים והגאוגרפיים של אמירות אלה ואת מטרותיהן, את תהליכי התגלגלותם אל תוך מנהגי העדות למיניהן ואת היווצרותם של שילובים ביניהם במרוצת הדורות.

קדם למנהגים האלה מנהג עתיק, בעדות אשכנז וספרד גם יחד, לאמירה של המזמור "לדוד ה' רועי לא אחסר" (תהלים כג) בסעודה, בתחילתה, במהלכה ולפני ברכת המזון.¹ חשוב לציין מנהג זה כאן משום שקיומו מקדמת דנא בשני מנהגי התפילה העיקריים, ספרד ואשכנז, יצר 'תקדים' מנהגי לאמירות לפני ברכת המזון. על כן האמירות שנוסדו בצפת של המאה השש-עשרה, שהגיעו לאחר מכן לאירופה והנהוגות עד היום, לא הציגו חידוש עקרוני בעצם קיומן של האמירות לפני ברכת המזון.

הטקסטים של האמירות לפני ברכת המזון

תחילה אסקור כאן את האמירות עצמן, ואת משמעויותיהן אבחן בהמשך.

במנהג ספרדים מקובל כיום ככלל לומר לפני ברכת המזון טקסטים מספר:

1. מזמור סז בתהלים הפותח במילים "למנצח בנגינות מזמור שיר אלקים יחננו" (תהלים סז, א—ב). אולי נבחר פרק זה על שום המילים בו "ארץ נתנה יכולה יברכנו אלקים אלקינו" (תהלים סז, ז) מתוך הודיה על המזון שנאכל בארוחה.

1 חלמיש תשס"ו, עמ' 303-305. ראו גם: חלמיש תשע"ט, עמ' 252; בניהו תשמ"ט, עמ' קצט; ריקי תק"ב, מסכת

מוצאי שבת, פרק ב, משנה ה, מ"ג, ע"ב.

2. נאמר במנהג ספרדים קובץ של חמישה פסוקים כלהלן:
 - א. "אברכה את ה' בכל עת תמיד תהלתו בפיי" (תהלים לד, ב).
 - ב. "סוף דבר הכל נשמע את האלקים ירא ואת מצוותיו שמור כי זה כל האדם" (קהלת יב, יג).
 - ג. "תהילת ה' ידבר פי ויברך כל בשר שם קדשו לעולם ועד" (תהלים קמה, כא).
 - ד. "ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם הללו יה" (תהלים קטו, יח).
 - ה. "וידבר אלי זה השולחן אשר לפני ה'" (יחזקאל מא, כב).

הפסוקים האלה מביעים כולם את ברכת האדם לה' חוץ מהפסוק מקהלת (יב, יג), שבו מובעת יראת ה' בכלליות.

נוסף על המזמור ואסופת הפסוקים שלעיל, יש שנוהגים במנהג ספרד גם באמירת 'לשם יחוד' מסוים לפני נטילת מים אחרונים, הקודמת לאמירות שלפני ברכת המזון,² או באמירתו של מזמור התהלים "שיר המעלות לדוד הנה מה טוב ומה נעים" (תהלים קלג, א).³ היו מי שאמרו גם את פרק התהלים "מן המצר" (תהלים קיח, ה), והיו מי שנהגו גם באמירה של מזמור "שיר של יום", ולו בשבת בלבד, ונהגו גם אמירות נוספות.⁴ על תוספות אלה כתב הרב אליעזר פאפו בתחילת המאה התשע־עשרה (1827–1786): 'ואין להוסיף על זה [כלומר על חמשת הפסוקים שלעיל] לא בשבת ולא ביו"ט, ורבים מעמי הארץ רוצים להתפרסם ואומרים כמה מזמורים ומשניות וכל המוסיף גורע ועובר מארז"ל [מאמר רבותינו ז"ל] תכף לנט"י [נטילת ידיים] ברכה'.⁵

לעומת האמירות המגוונות האלה במנהג ספרדים, הטקסטים במנהגי אשכנזים וחסידים אינם מורכבים: בימות החול נהוג לומר את הפרק "על נהרות בבל" (תהלים קלז), ובשבתות ובחגים את הפרק "שיר המעלות בשב"ה את שיבת ציון" (תהלים קכו). בהמשך אדון גם באמירות המשמשות תרכובות בין מנהג ספרדים ובין המנהג האשכנזי.

אמירות לפני ברכת המזון – היסודות המשותפים

המכנים המשותפים של האמירות השונות זו מזו במנהגי ספרדים ואשכנזים הם ההקשרים ההיסטוריים והגאוגרפיים שלהן. שני מנהגי האמירות לפני ברכת המזון נוצרו באותה עת, במאה השש־עשרה, ובמקומות שכנים זה לזה בגליל העליון, בצפת וביישוב עין זיתים הסמוך לה. בשני מקומות אלה נוצרו ככלל תוספות רבות לתפילה בעת זו. למשל, בצפת, במאה השש־עשרה, הוסיפו

2 ראו למשל: סידור איש מצליח תשס"ו, עמ' 418.

3 ראו למשל: סדור תפילת החודש החדש תשע"ח, עמ' 263.

4 ראו למשל: סידור תפלה למשה תשע"ט, עמ' 391–392. אמירה נוספת ציין למשל גליס תשס"ו, עמ' עט, סעיף ח.

5 פאפו תשמ"ה, עמ' שז, סעיף ט.

רבי משה קורדוברו (להלן: הרמ"ק, 1522–1570) ורבי יצחק לוריא (להלן: האר"י, 1534–1572) את פרקי התהלים לאמירה בקבלת השבת, וכן לדוגמה הוסיף ר' משה בן מכיר (להלן: המכירי, המאה הששעשרה) בעין זיתים הסמוכה, באותה עת, את הקטע 'מודה אני' הנאמר עם היקיצה בבוקר.⁶ האימוץ של האמירות לפני ברכת המזון היה אפוא חלק מגל רחב יותר של הצעות לתוספות לתפילה בעת הנ"ל, שהוסיפו האשים הנ"ל – תוספות שאימץ העולם היהודי לתפוצותיו.⁷ עם זה כפי שאראה בהמשך, המניע והמקורות לאמירות שלפני ברכת המזון שהציעו האר"י, הרמ"ק והמכירי, היו שונים מאוד זה מזה.

אמירת פסוקי 'אברכה' ולמנצח במנהג ספרדים

אתמקד עתה בעיקר באמירות הספרדיות ולאחריהן באמירות האשכנזיות. באמירה הספרדית נתמקד רק באמירות הנהוגות במנהג ספרדים בהיקף רחב, מבית מדרשו של האר"י, קרי "למנצח בנגינות מזמור שיר" (תהלים סז, א), ואשכול הפסוקים הפותח ב'אברכה', ולא בתוספות אחרות כמו 'לשם יחוד'.⁸

עד המאה הששעשרה לא הייתה נהוגה אמירה ספרדית כלשהי לפני ברכת המזון. היעדר האמירות הזה בולט בייחוד בסידור הספרדי שאימץ ר' חיים ויטאל (להלן רח"ו, 1542–1620) לסידור בסיס להוספתן של התפילות שחדש האר"י, סידור ונציה רפ"ד.⁹ המקור הראשוני לאמירות שבמנהג ספרדים הוא האר"י, כפי שהביא בשמו תלמידו המובהק רח"ו, וזאת בשני מקומות בכתביו שלו,¹⁰ וזאת לצידו של מקור שלישי מאוחר, שמופיעות בו האמירות גם כן, והוא הספר 'שולחן ערוך של רבינו יצחק לוריא'.¹¹ וכה לשונו של רח"ו:

וקודם ברכת המזון, אחר נטילת מים אחרונים, יאמר למנצח בנגינות כו'. אח"כ יאמר אברכה את ה' כו', הנזכר בזוהר. כי סטרא אחרא קיימא על פתורא [כי השטן נמצא על השולחן], ונקרא בכל עת, וצריך לומר הב לך ונברך, אחר פסוק אברכה וגו'. אחר כך פסוק סוף דבר הכל נשמע וגו', ופסוק תהלת ה' ידבר פי וגו', ואנחנו נברך יה וגו', אח"כ ברכת המזון.¹²

6 על תוספות אלה של האר"י ושל המכירי ראו למשל: חלמיש תשס"ב, עמ' 344–355; קלרמן תשע"ז, עמ' 94.

7 ראו למשל: חלמיש תשס"ב.

8 התוספות לתפילות ולברכות הפותחות במילים 'לשם יחוד' מצריכות דיון נפרד. לענייננו, אמירת 'לשם יחוד' לפני אמירה מקדימה לברכת המזון מכלילה את האמירה בברכה עצמה.

9 תמונות תחנות תפלות ספרדים רפ"ד. לא ידוע אם האר"י עצמו נהג להתפלל מתוך סידור תפילה זה. ראו: ספראי תשע"ח, עמ' 365–387.

10 ראו: ויטאל תשמ"ח א, חלק ב, שער השבת, פרק כד; ויטאל תשמ"ח ב, פרשת עקב.

11 שולחן ערוך של רבינו יצחק לוריא תרמ"א, סוד סעודות של שבת, סעיף ב. אביב"י הראה כי ספר זה הוא גלגול של הספר 'נגיד ומצוה' שכתב ר' יעקב צמח, תלמידו של ר' שמואל ויטאל, בנו של ר' חיים (אביב"י תשס"ח, סימן צח, עמ' 752–753).

12 ויטאל תשמ"ח א.

ואכן, ספר הזוהר קובע זאת:

פתח ואמר, אברכה את ה' בכל עת וגו'. וכי מה חמא דוד לומר אברכה את ה', אלא חמא דוד דבעי הזמנה, ואמר אברכה, בגין דבשעתא דבר נש יציב על פתורא שכינתא קיימא תמן, וסטרא אחרא קיימא תמן. כד אומין בר נש לברכא לקודש אברין הוא, שכינתא אתתקנת לגבי עילא, לקבלה ברכאן, וסטרא אחרא אתכפייא. ואי לא אומין נש לברכא לקודש אברין הוא, סטרא אחרא שמע ומכשכשא למהוי ליה חולקא בההיא ברכה [פתח ואמר, אברכה את ה' בכל עת וגו'. וכי מה ראה דוד לומר אברכה את ה' אלא ראה דוד שצריך הזמנה, ואמר אברכה. בגלל שבשעה שאדם יושב על שולחנו, השכינה עומדת שם, והצד האחר עומד שם. כשמזמן האדם לברך את הקדוש ברוך הוא, השכינה מתתקנת לגבי מעלה לקבל ברכות, והצד האחר מתכופף. ואם לא מזמין האדם לברך את הקדוש ברוך הוא, הצד האחר שומע ומכשכש להיות לו חלק באותה ברכה].¹³

הזוהר מקשר אפוא את אמירתו של הפסוק 'אברכה' לפני ברכת המזון למנהגו של דוד המלך. כפי שראינו לעיל, האר"י ורח"ו גרסו שזהו מנהג היהא גם לכל אדם, ומאותו טעם כמו אצל דוד המלך, קרי כיפופו של השטן מפני הקב"ה טרם ברכת המזון.¹⁴ המוטיב של הצורך בסילוק השטן לפני ברכת המזון מופיע גם בחיבור קדום אחר ממרוקו בשנת 1575, ואולם בלי ציון הצורך באמירה מקדימה לפני ברכת המזון.¹⁵

על חשיבותו של הפסוק 'אברכה' יש עיון מוקדם נוסף, שאולי, וממש רק אולי, עמד אף הוא לנגד עיניו של האר"י. בסידור רבנו שלמה המיוחס לרבנו שלמה מגרמיזא (וורמיזא, וורמס, 1030–1096), מצוין זאת: "וכן 'לדוד בשנותו את טעמו' [תהלים לד] היה דינו לאומרו בכל יום, דכתיב בו 'ואברכה את ה' בכל עת' וגו', ומן הטעם הזה שאמרתי אין אומרים אותו שהרבה חשו לטורח הציבור".¹⁶ הפסוק 'אברכה' שלא זכה מפי חז"ל לאמירה היומית המגיעה לו, לדעתו של רבנו שלמה, זכה לאמירה יומית מפי האר"י, וזאת באמצעות ברכת המזון. עם זאת ראוי לדייק כי סידור רבינו שלמה ציין את הצורך באמירתו של כל המזמור תהלים לד, ולא רק את אמירתו של הפסוק 'ואברכה', כפי שהציע האר"י. כמו כן האמירה המוצעת של המזמור מפי רבנו שלמה מגרמיזא אינה קשורה כלל בברכת המזון כפי שהמליץ הזוהר ולאחריו המליצו האר"י ורח"ו.¹⁷

13 הזוהר תרנ"ה, חלק ג, פרשת בלק, קפ"ו, ע"ב. התרגום לעברית: ספר הזוהר ללא תאריך, שם. הזוהר שם גם מדייק כי אמירתה של ברכה לפני עשיית מצווה משמשת הזמנה לה', אולם בברכת המזון אמירתה של הברכה עצמה היא ביצועה של המצווה, והפסוק 'אברכה' ולא רק הזימון, מביאים את הזמנתו של הקב"ה לידי עשיית המצווה.

14 על קהלי היעד של דברי האר"י ככלל, ראו: פלאי תשע"ד; אביב"י תשס"ח.

15 אלבאז תשס"ה, עמ' לט.

16 סידור רבנו שלמה תשל"ב, נ"ח מזמורי שחרית של שבת, עמ' קמט-קנ. ראו גם: זילברשטיין תשע"ה, זבחים נה ע"א.

17 להשוואה בין נוסח אשכנז לזוהר ראו: תא"ש שמע תשס"ג.

מדבריו של רח"ו ומדברי הזוהר משתמע כי הפסוק 'אברכה' משמש הזמנה לברכת המזון, ולכן הוא נאמר לפני הזימון, בעוד שאר הפסוקים שהאר"י קבע לאומרם לפני ברכת המזון נאמרים לאחר הזימון, ועל כן הם למעשה פותחים את הברכה עצמה.¹⁸ משתמע גם כי בעוד לאמירתו של הפסוק 'אברכה' יש טעם קבלי של גירוש השטן משולחן האוכל טרם הברכה, הרי לא ניתן כל הסבר לאמירתם של שאר הפסוקים שבאשכול האמירות לפני הברכה. כאמור לעיל, פסוקים אלה עוסקים בברכה לה' וגם בשמירת המצוות בכלל, וזאת לצידה של הבעת תודה על המזון באמצעות האמירה של מזמור התהלים המלא 'אלקים יחננו' (תהלים סז). נראה אפוא כי הפסוקים שנוספו בפסוק 'אברכה' נועדו להוסיף ולחזק את הברכה לה', וזאת באמצעות הזמנתו של האל לברכת המזון.

האם אכן היו אלה חיבוריו של רח"ו וקביעתו למנהג האר"י את אמירת 'אברכה' על פי הזוהר שהיוו את הצינור הראשון לאימוצה של האמירה, או שמא אמירה זו אומצה ישירות מהזוהר עוד לפני פרסומו של מנהג האר"י, כפי שאכן היה בעניין תוספות לתפילה?¹⁹ פרק הזמן שבו היה אמור להתנהל אימוץ ישיר מהזוהר, טרם פרסומם של כתבי רח"ו, משתרע מסוף המאה השלוש-עשרה, שבה התגלה הזוהר, ועד תחילתה של המאה השבע-עשרה שבה החלו להיות מופצים כתביו של רח"ו בשם האר"י. בעת זו, בת כמאתיים שנים, נמצאו סידורים מעטים בלבד שהוגדרו קבליים, בכתב יד או בדפוס, ואלה אינם כוללים את ברכת המזון, וממילא גם לא אמירות שלפניה.²⁰

בעת זו ברכונים אשכנזיים, שנכתבו קודם בכתב יד ואחר כך בדפוס, הציעו את האמירה האשכנזית העתיקה של 'מזמור לדוד ה' רועי' (תהלים כג), שאדון בה בהמשך, ולא כל אמירה אחרת.²¹ ברכון ספרדי, אולי יחיד מעת זו, אינו מציין כל אמירה מקדימה שהיא לברכת המזון.²² גם המקובל ר' מנחם רקנאטי (1250–1310) אינו מציין אמירה מקדימה כלשהי לברכת המזון.²³ נראה אפוא כי אכן הייתה זו הכתיבה של רח"ו שהביאה לידי אימוצה של האמירה שהציע הזוהר בסדר התפילה הספרדי, כפי שאראה להלן, וכן בסדר התפילה של חב"ד, שגם בו נעייין בהמשך.

רח"ו שתיעד את תורתו של האר"י, החל לכתוב את ספריו מייד אחרי שנת 1572, שנת פטירתו של האר"י. יש מקום להניח שספריו אלה הושלמו והחלו להיות מופצים רק בתחילתה של המאה

18 רבינוביץ' תשפ"א, אורח חיים סימן קפ"א, עמ' תקעג. רבינוביץ' קבע כי את שיר המעלות יש לומר דווקא לפני נטילת מים אחרונים משום שהוא אינו חלק מברכת המזון.

19 תבורי תשע"ו.

20 בניהו תשל"ב, עמ' רח, מציין שני סידורי אשכנז קבליים קדומים ושני אלה אינם מכילים את ברכת המזון.

21 ברכת המזון וזמירות לסעודה מאה ט"ו; תפילות, ברכות ופיוטים לסעודות ואירועים שונים מאה ט"ו; ברכת המזון וזמירות רע"ה; ברכת המזון וזמירות שנ"ז; ברכת המזון שס"ג; ברכת המזון וזמירות שע"ה.

22 סדור ברכה כמנהג קהל קדוש ספרד שע"ז.

23 רקנאטי תשס"ג, עמ' 309–310 (פרשת עקב).

השבע־עשרה.²⁴ ספריו של רח"ו נשתמרו במשך פרק זמן רב בכתבי יד בלבד,²⁵ והם יצאו לאור לראשונה בדפוס דווקא במזרח אירופה, בעיר קורין שבאוקראינה לקראת סוף המאה השמונה עשרה,²⁶ וזאת עם הופעתה של תנועת החסידות. התפוצה והאימוץ הראשוניים של שיטת תפילתו של האר"י בקהילות המזרח ובקהילות מגורשי ספרד היו מוקדמים יחסית לתחילת אימוצן של האמירות של הרמ"ק ושל המכירי בקהילות אשכנז. זאת מכיוון שאת התוספות שהציע האר"י אימצו בלי 'תיווך' מקדים של סמכות רבנית, שהייתה יכולה להביא לידי הכרה הלכתית־מנהגית באמירת התוספות, מתוך קביעה מתאימה בספר רלוונטי לנדון. כפי שאראה להלן, בקהילות אשכנז אימצו זאת ר' ישעיהו הורוויץ (להלן: השל"ה [שני לוחות הברית], 1558–1630), ולאחריו פוסקי הלכה.

בשנת 1657 בוונציה²⁷ נדפס הסידור הספרדי המודפס הראשון שמופיעות בו האמירות של האר"י לפני ברכת המזון, וזאת בדרך של כתיבת התיבות הראשונות בלבד של כל פסוק, ובלי המזמור למנצח בנגינות, וזהו סידור שנכתב בעמוד השער שלו "לתקנו בכל תיקוני האר"י". זהו הסידור הספרדי הראשון המציג את כל הדרכותיו של האר"י לנוסח התפילה.²⁸ לצד החדירה הראשונית המוקדמת של תוספות האר"י לפני ברכת המזון, תהליך האימוץ עד לאימוץ מלא של האמירות נמשך כ־350 שנה, עד לאחר הקמת המדינה.

תהליך החדירה והאימוץ במנהג ספרדים של שינויים בתפילות שהציעו האר"י ורח"ו נבדק בכמה תפילות.²⁹ לכאורה דרגת הקושי באימוצן של תוספות של פסוקים הייתה אמורה להיות נמוכה יותר כאשר מדובר בתוספת של פסוקים לאמירה לפני ברכת המזון, לעומת שינויים בתוך סדר של תפילה, וכאשר הברכה נאמרת בבית ולא בבית הכנסת. עם זאת כפי שאראה להלן, מתברר כי הקושי מבחינת התהליך והזמן שנדרש לאימוץ האמירות שלפני ברכת המזון, היה דומה לקושי שנדרש בעבור שינויים בתפילה עצמה. שינויים או תוספות לתפילה או לברכה לא נחשבו בעיני המתפללים דבר של מה בכך.

במאה השבע־עשרה סידור ונציה שהוזכר לעיל היה הסידור הספרדי היחיד שנדפס בנוסח האר"י. במאה השמונה־עשרה בחלק מהסידורים טרם הופיעה ברכת המזון כלל, שריד מהיותם של הסידורים אמצעי תפילה בעבור שליחי הציבור בבתי הכנסת בלבד, ואולי גם עקב קיומם של ספרונים

24 על תהליך ההפצה ראו: אביב"י תשס"ח.

25 כתב יד של הספר עץ החיים בכתב ידו של רח"ו עם הערות בכתב ידו של בנו ר' שמואל ויטאל התגלגל לתוניסיה ומשם לירושלים באוספו של א"מ וייס/שוורץ, ירושלים. ראו: אביב"י תשמ"ז, עמ' כו-לב, המציין כי אומנם הספר החל להיכתב מייד לאחר מותו של האר"י, ואולם תאריך סיומו היה מאוחר מאוד, ולא נודע מתי.

26 ויטאל תקמ"ב א; ויטאל תקמ"ב ב.

27 סדר תפלות כל השנה ת"ז, עמ' כ. לא נמצאו כתבי יד מלאים של סידורים בנוסח ספרדים מהמחצית הראשונה של המאה השבע־עשרה עם ברכת המזון, וזאת מתוך ההנחה שהסידורים בכתב יד שימשו בעיקר את שליחי הציבור בבתי הכנסת. סידורים מודפסים היו זולים יותר בעבור המתפללים, וכן גם ברכונים.

28 תבורי תשע"ו.

29 תבורי תשע"ו; חבשוש תש"פ, עמ' 289–308; חבשוש תשפ"א, עמ' 365–381.

ייעודיים לברכת המזון. גם כאשר הודפסה ברכת המזון בסידורי תפילה במאה השמונהעשרה, ברובם עדיין לא הופיעו התוספות של האר"י. הסידורים שכן הופיעו בהם האמירות הוגדרו סידורים על פי נוסח האר"י, והם ארבעה במספר.³⁰

בשנת 1724 התקדם תהליך החדירה עוד שלב, כאשר לראשונה יצא לאור סידור תפילה ספרדי שלא נחשב סידור על פי האר"י,³¹ ואף על פי כן הופיע בהנחיות שלפני ברכת המזון הצורך לומר את מזמור תהלים סז וכן מזמור שיר של יום, ולאחר מכן הופיעו חלק מפסוקי 'אברכה', ובסדר זה: 'אברכה את ה', 'סוף דבר הכל נשמע', 'וידבר אלי זה השולחן'. נשמטו אפוא הפסוקים 'תהילת ה' ו'אנחנו נברך יה'. המפרט החלקי הזה הופיע גם בסידור תפילה שנדפס בליוורנו,³² ולאחר מכן גם בשני סידורי תפילה ארץ-ישראליים בנוסח ליוורנו, שאדון בו מייד.³³ מפרט שלישי של פסוקי האמירה הופיע בשלושה סידורים אחרים באמצע המאה השמונהעשרה, וזאת בסידורים שלא נכתב בעמודי השער שלהם שהם סידורי האר"י:³⁴ 'תהלת ה', 'ואנחנו נברך יה', אברכה את ה', 'סוף דבר', 'וידבר אלי'. הדבר מעיד על חדירת האמירה בהיקף נרחב אל מנהג ספרד, מלבד סידורי האר"י. שני הפסוקים הראשונים בסדר זה הועתקו אל נוסח אשכנז המערבי במאה העשרים, כפי שאראה להלן. לצד הופעה ההדרגתית של אמירת פסוקי האר"י בסידורי תפילה ספרדיים, האמירה הופיעה גם בחיבורים אחרים, בעיקר חיבורים בעלי נופך קבלי. כך בספר 'חמדת ימים' שהופיע על שלושת חלקיו באיזמיר בשנים 1731–1732,³⁵ ושהפיעו בקרב קהילות המזרח. נראה שספר זה לא סייע בייחוד לאימוץ האמירות שהציע האר"י, שלא כמו אימוצם של שינויים אחרים בתפילה.³⁶ בחלק הראשון של הספר³⁷ הופיעה הצעה לומר לפני ברכת המזון לקט של פסוקים משיר השירים, מנהג שלא התקבל. לעומת זאת בחלק השני של הספר הוצעו 35 פסוקים בסדר א"ב לאמירה לפני ברכת המזון, ובראשם הפסוק 'אברכה', וזהו הפסוק היחיד מבין פסוקי האר"י הכלול בלקט זה.³⁸ בתחילת המאה התשעעשרה הופיעה בספר 'חסד לאלפים' הצעה לאמץ את האמירות כלשונן,³⁹ וזאת הציע גם ר'

30 בית תפלה וספר דברי הימים תע"ב, עמ' ס. מוגדר בעמוד השער שלו 'מנהג האר"י'; בית תפלה וספר דברי הימים תצ"ה, עמ' קנו. מוגדר בעמוד השער 'מפי כתבי האר"י לוריא'; תפלת ישרים ת"ק, עמ' נ-נא. מוגדר בעמוד השער 'כאשר בתפלות האר"י ז"ל מסודרים'. שערי רחמים תק"א, עמ' עז. מוגדר בעמוד השער 'ליקט מכתבי הקודש האלה האר"י ז"ל'.

31 סדר תפלות תפ"ד, עמ' ריט.

32 סדר תפלה ת"ק, עמ' קלח.

33 סידור תפלת החודש החדש תשע"ח; סדר תפלת החדש תשס"ט, עמ' שי. בסידור זה מופיעים רק הפסוקים 'אברכה' ו'סוף דבר', ובסוגריים גם הפסוקים 'תהלת ה' ו'וידבר אלי'.

34 סדר תפלות ת"ק, עמ' קנז; סדר תפלות תק"י, עמ' רכח; סדר תפלה תקל"ז, עמ' קלד-קלה.

35 חמדת ימים תצ"א-תצ"ב.

36 ראו: חבשוש תש"פ.

37 חמדת ימים תצ"א-תצ"ב, חלק א, סימן פח, עמ' פז.

38 חמדת ימים תצ"א-תצ"ב, חלק ב, סימן פב, עמ' כד.

39 פאפו תשמ"ה.

יוסף חיים מבגדד (ה'בן איש חי'. 1835–1909).⁴⁰ רבי דוד לידא האשכנזי (1632–1696) ציין אף הוא כי למד בירושלים על הצורך לומר את האמירות הספרדיות שלפני ברכת המזון.⁴¹

במאה התשע-עשרה, בשנת 1832, יצא לאור בצפת (!) סידור תפילה ספרדי עם כוונות האר"י.⁴² המזמור למנצח הופיע בו בניקוד ובאותיות רגילות, ואילו פסוקי 'אברכה' הופיעו בו באותיות רש"י קטנות, ובסדר הפותח עם 'תהילת ה', כמו בסידורים ספרדיים של המאה התשע-עשרה, שלא נחשבו סידורי האר"י, וכמובן, לא על פי הסדר הפותח עם הפסוק 'אברכה', כפי שקבע רח"ו בשם רבו האר"י. בשנת 1823 הופיע בליוורנו לראשונה הסידור 'תפלת החדש',⁴³ שהסתמך גם על פסיקותיו של החיד"א. הסידור הזה זכה למהדורות רבות במהלך השנים, מהדורות שיצאו לאור הן בליוורנו הן במקומות אחרים, והפך לסידור תפילה חשוב בכל קהילות המזרח ובעיקר בצפון אפריקה. במהדורות ליוורנו הראשונה שיצאה לאור כאמור בשנת 1823, לא הופיעה ברכת המזון כלל וכלל, וכך היה הדבר ברצף המהדורות שיצאו לאור עד מהדורת 1856 של הסידור.⁴⁴ במהדורה זו הופיעה לראשונה ברכת המזון ולפניה האמירות שייסד האר"י. המזמור 'למנצח' הודפס באותיות רגילות ובניקוד, ואולם פסוקי 'אברכה' מופיעים באותיות קטנות ובלי ניקוד. סדר הפסוקים הוא כפי שקבע האר"י, ואולם בהשמטת הפסוק 'ואנחנו נברך יה', וכך הסדר גם במהדורות מאוחרות של סידור ליוורנו. בסידור 'בית עובד' שיצא לאור בליוורנו בשנת 1865 הופיע בהנחיות לברכת המזון הצורך לומר 'למנצח' ו'מזמור שיר של יום', ואחר כך הופיעו פסוקי האר"י בלי ניקוד, וכמו בסידורי 'תפלת החדש' הושמט הפסוק 'ואנחנו נברך יה'.

בסידור ספרדי פופולרי אחר, סידור 'חקת עולם' של שלמה מוסיוב (1852–1922), שיצא לאור בירושלים בשנת 1905,⁴⁵ הופיע 'לשם יחוד', ומצוין גם בהנחיות לברכת המזון לומר 'למנצח', ולאחר מכן מופיעים באותיות קטנות וללא ניקוד פסוקי 'ואברכה' כסדרם המלא והמקורי, ואף ניתן להם נוטריקון: אסתו"ו (!).

הינה כי כן לאחר פרק זמן רב של תהליך חדירה החל מהמחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, זכו האמירות של האר"י למקום של קבע בסידורי התפילה הספרדיים. זאת כ-250 שנה אחרי כתיבתו של רח"ו, וכ-200 שנה לאחר הדפסתן הראשונה בסידור תפילה. המצאת הדפוס בשעתה, שסייעה באימוץ ובהטמעה של שינויים בתפילה, לא זירזה במידה ניכרת את הוספת האמירות של האר"י לפני ברכת המזון.⁴⁶ דרך ההדפסה של האמירות מעידה על כך כי הפסוקים שהציע האר"י

40 יוסף חיים בן אליהו תשע"ט, שנה ראשונה, פרשת שלח, סעיף ט"ו.

41 לידא תרל"ג, ליום רביעי, סימן ע"ז.

42 ספר שפת אמת תקצ"ב.

43 ספר תפלת החדש תקפ"ג, עמ' קיב. הסידור הופיע כבר קודם לכן בוונציה בשנת 1801.

44 ספר תפלת החדש תרט"ז, עמ' קיב. ראו: תורג'מן תשנ"ז.

45 סדר חקת עולם תרס"ה.

46 על חשיבותו של הדפוס בהטמעת שינויים בתפילה שהוצעו ע"י האר"י ראו: חבשוש תשפ"א.

לאמירה לפני ברכת המזון עדיין אינם בלתי נפרדים מהתפילה. הדפסה באותיות רגילות של התוספות הנ"ל של האר"י נעשתה רק במחצית השנייה של המאה העשרים בסידורים שנדפסו בישראל, כלומר כ־300 שנה לאחר ההדפסה הראשונה, וכ־350 שנה לאחר כתיבתו של רח"ו בשם רבו האר"י בעניין האמירות שלפני ברכת המזון. כפי שראינו לעיל, במרוצת השנים לא בכל הסידורים השתמרו כל חמשת הפסוקים שקבע האר"י לאמירה לפני ברכת המזון, וגם לא תמיד נשמר סדרם המקורי. לא ברורה הסיבה לשינויים מזעריים אלה. מתברר אפוא כי שינוי בהתנהלות בבית, בסדר הסעודה, עשוי להיות איטי אף יותר משינויים בסדר התפילה בבית הכנסת, שבו רב או גבאי יכולים להביא לידי הטמעתם של שינויים בדרך מהירה יותר.

עתה נעבור לתהליך ההטמעה של האמירות שהתקבעו במנהג אשכנז.

אמירת 'על נהרות בבל' ו'שיר המעלות' במנהג אשכנז

עד לתחילתה של המאה השמונה־עשרה לא נהגו במנהג אשכנז באמירה של תוספות לפני ברכת המזון, חוץ ממנהג שלא אומץ במלואו לאמירתו של המזמור "לדוד מזמור ה' רועי" (תהלים כג), שאדון בו בהמשך. כפי שכבר ציינו לעיל, את שתי התוספות של 'על נהרות בבל' ו'שיר המעלות' הציגו לראשונה הרמ"ק ('על נהרות בבל') והמכירי ('שיר המעלות') במאה השש־עשרה. הרמ"ק היה מספרד ושימש ראש ישיבה בצפת, ואילו המכירי היה ראש ישיבה ספרדית בעין זיתים. את הצעות האמירה שלהם אימצו דווקא האשכנזים. בעוד התוספות שהציע האר"י נוגעות לצד האישי בסעודותיו של אדם, ולשטן שאמור להיות מסולק מעל שולחנו, התוספות שהציעו הרמ"ק והמכירי הן משורש לאומי: הצורך לזכור בזמן הסעודה את החורבן (בימי חול באמצעות המזמור 'על נהרות בבל') ואת הגאולה העתידית (בשבתות ובחגים באמצעות המזמור 'שיר המעלות בשבוע ה' את שיבת ציון').

בעניין קביעת האמירה של 'על נהרות בבל' נמצאו חמש רשימות של הנהגות שהנהיג הרמ"ק, ושבהן נכלל הצורך לומר 'על נהרות בבל', בין בימי חול בלבד ובין בכל סעודה, זכר לחורבן.⁴⁷ וכך נקבע ברשימות אלה:

1. "כ"ב. בכל יום חול קודם ברכת המזון יאמר מזמור על נהרות".⁴⁸
2. "כ"א. בכל סעודה קודם ברכת המזון יאמר מזמור על נהרות בבל".⁴⁹
3. "כ"ב. יש אנשי מעשה שקורין על השולחן מזמור על נהרות בבל".⁵⁰

47 לדיון בנושא ראו: חלמיש תשס"ב.

48 אוניברסיטת קולומביה ללא תאריך; שטר 1908, עמ' 292–294.

49 כת"י JTS MS 1965. ראו: חלמיש תשס"ב.

50 מנהגים משמו של רבי אברהם גלנטי, תלמידו של הרמ"ק. הם מופיעים בספרו של שטר 1908, עמ' 296–294.

כת"י מספריית JTS שנספרו לא נמסר.

4. "י"ב. לומר בכל סעודה על נהרות בבל זכר לחורבן".⁵¹

5. "י"ג. לומר בכל סעודה על נהרות בבל זכר לחורבן הבית".⁵²

מידת החיוב נעה בין אמירה של 'אנשי מעשה' ובין אמירה המתחייבת בידי כלל הציבור. בשני מקורות מוזכרת גם המוטיבציה – זכר לחורבן. שלושה מבין חמשת המקורות מחייבים אמירה של 'על נהרות בבל' מדי יום ביומו, כלומר גם בשבתות. אין עדויות לאימוץ ישיר של האמירה מרשימות אלה, כלומר לפני הדפסת חיבורו של השל"ה והסתמכותם של רבני אשכנז עליו, שאדון עליהם בהמשך. אולם רבנו אליהו די וידאש (1506–1585), תלמידו של הרמ"ק, מציין את התקנה.⁵³ ברשימה שהביא שכטר⁵⁴ וברשימה שהביא חלמיש⁵⁵ מצוינת תקנה נוספת: "לאמר על השולחן קודם ברכת המזון ב' פרקים ומזמור אחד". הכוונה בדרישה זו לאמירה של מזמור שאינה יכולה להיות מכוונת ל'שיר המעלות', וזאת מכמה טעמים. ראשית, התקנה הזו נקבעה בכלליות ולא לימי השבת, המתאימים לאמירה של מזמור חגיגי. שנית, אם צוין על האמירה של 'על נהרות בבל' שיש לומר מזמור זה בלבד, אזי היה צורך לציין גם את 'שיר המעלות' עצמו. שלישית, המזמור המוכר אז לאמירה בסעודה היה 'ה' רועי' שאדון בו להלן. רביעית, מכיוון שלא מצוין בתקנה גם אילו פרקים צריכים להיאמר בסעודה, אזי נראה שההתוויה היא גמישה מבחינת המזמור והפרקים שיש לומר בסעודה.

את האמירה של 'שיר המעלות' בימי שבת ומועד הציע לראשונה כאמור המכירי בספרו 'סדר היום', וזה לשונו:

וצריך לזכור בתוך סעודתו חורבן ירושלים והמקדש ויאנח על ככה ויאמר מזמור על נהרות בבל ואע"פ שאין ראייה לדבר דרשינן [אנו דורשים] סמוכים דכתיב נותן לחם לכל בשר וגומר וסמוך ליה על נהרות בבל [...] ובשבתות וי"ט שאין להזכיר יגון ואנחה יזכור פסוקי נחמה ציון וירושלים ומזמור בשוב ה' את שיבת ציון.⁵⁶

ספרו של המכירי 'סדר היום' יצא לאור לראשונה בוונציה בשנת 1599. 23 שנים לאחר מכן, בשנת 1622, הגיע מפראג ארצה השל"ה הקדוש, על שום ספרו 'שני לוחות הברית'. לאחר כשנתיים בירושלים הגיע השל"ה הקדוש לצפת, ובשנת 1627 עבר לטבריה, שבה סיים ככל הנראה את כתיבת ספרו הנ"ל והוריש אותו בצוואה לילדיו. הוא נפטר בטבריה.⁵⁷ כאמור לעיל המכירי ביסס את מנהגו

51 כת"י של הנהגות הרמ"ק שנשלחו לתפוצות ישראל. את העותק שהגיע למקנס במרוקו תיעד טולידאנו תש"ך, עמ' 48–49. לא נמסר מקורו ומספרו של כת"י.

52 כת"י JTS MS 1691. ראו: חלמיש תשס"ב.

53 די וידאש תשל"א, הנהגה יז.

54 שכטר 1908.

55 חלמיש תשס"ב.

56 בן מכיר תשל"ח, כט ע"ב.

57 ראו: אביב"י תשס"ח.

על דרישת הפסוקים שלו בעניין הסמיכות שבין הפסוק "נותן לחם לכל בשר" למזמור "על נהרות בבל". לעומת זאת השל"ה בספרו⁵⁸ מבסס את המנהג הנ"ל על דברי הזוהר להלן:

מאן דאתעדן על פתוריה ומתענג באינון מיכלין את ליה לאדכרא ולדאגא על קדושה דארעא קדישא ועל היכלא דמלכא דקא אתחריב. ובגין ההוא עציבו דאיהו קא מתעצב על פתוריה בההוא חדוה ומשתיא דתמן קודש אברין הוא חשיב עליה כאילו בנה ביתיה ובנה כל אינון חרבי גבי מקדשא זכאה חולקיה [מי שמתעדן על שולחנו ומתענג באותם מאכלים, יש לו להזכיר ולדאוג על קדושת הארץ הקדושה ועל היכל המלך שחרב. ובשביל אותו עצב שהוא מתעצב על שולחנו באותה שמחה ומשתה של שם, הקב"ה חושב עליו כאילו בנה את ביתו ובנה את כל חרבות בית המקדש. אשרי חלקו!]⁵⁹

המכירי והזוהר מציינים כי זכירת החורבן היא חלק מהסעודה. לעומת זאת השל"ה מציין שהמזמורים הם אמירות שלפני ברכת המזון:

ע"כ [על כן] נוהגין לומר מזמור על נהרות בבל כו' קודם ברכת המזון ובפרט כי השולחן במקום המזבח אבל בעו"ה [בעונותינו הרבים] לא יש המזבח בעצמו יזכור או לבנים שגלו מעל שולחן אביהם [...] ובשבת וביו"ט אומרים מזמור בשוכ' את שיבת ציון וגו'.⁶⁰

עם זה ראוי לשים לב כי הרמ"ק ציין בעניין האמירה של 'על נהרות בבל' 'יאמר' או 'לומר', והמכירי מצווה את אמירת 'שיר המעלות' בשבתות ובמועדים במילה 'יזכור'. לעומת אלה השל"ה השתמש במילה 'נוהגין'. מלוחות הזמנים ההיסטוריים של חיי השלושה וממקומות מגוריהם בארץ, לצד הניסוח הנ"ל, יש מקום לשער כי השל"ה פגש במנהגי האמירה של הרמ"ק ושל המכירי במקומות מגוריו בארץ, ובוודאי בצפת. ככלל "השל"ה נמשך אחר מנהגי ארץ ישראל",⁶¹ וכאן לא דווקא אחר מנהג הארץ.

הספר 'שני לוחות הברית' (של"ה), על שני חלקיו, נדפס לראשונה בשנים 1648–1649.⁶² שלושים ושתיים שנים לאחר מכן, בשנת 1681, פורסם באמסטרדם הספר 'עולת תמיד' של ר' שמואל ב"ר יוסף מקרקוב (1620–1703) על 'אורח חיים', המציין כי האמירה שהציע המכירי רחבה בהתפשטותה: "ומזה נתפשט המנהג לומר על נהרות בבל קודם נטילת מים אחרונים, ובשבת ויו"ט אומרים בשוכ' את שיבת ציון, ועיין כל זה בספר שני לוחות ברית".⁶³ אחת עשרה שנים לאחר מכן, בשנת 1692, התפרסם לראשונה ספר הלכתי נוסף, 'מגן אברהם', שכתב ר' אברהם אבלי הלוי גומבינר

58 הורוץ תרכ"ג, ספר ראשון, עמ' נט.

59 הזוהר תרמ"ב, חלק ב, פרשת תרומה, קנ"ז, ע"ב. ספר הזוהר ללא תאריך, פרשת תרומה.

60 הורוץ תרכ"ג, שם.

61 חבשוש תש"פ, עמ' 299.

62 הורוץ תרכ"ג, שם.

63 שמואל ב"ר יוסף תמ"א, סימן קפ, סעיף ב.

(להלן: המגן אברהם. 1637–1682), בהיותו פירוש/תוספת לחלק ה'שולחן ערוך' 'אורח חיים',⁶⁴ ולאחר מכן היה לעוגן הלכתי-מנהגי ביהדות אשכנז.⁶⁵ זהו אפוא הספר ההלכתי השני לעניין הלכות 'אורח חיים' המציין את האמירות: "כתב של"ה שבכל סעודה יאמר על נהרות בבל ובשבת יאמר מזמור בשוב ה' את שיבת ציון וגומר ואחר כוונת הלב הם הדברים".⁶⁶ השל"ה שימש אפוא סמכות רוחנית ראשונית לתיעול ההלכתי המאוחר של האמירה לציבור האשכנזי אף שהמקורות לאמירות הם כזכור בקביעות של רבנים ספרדיים ומוקדמים לשל"ה. עם זאת ה'מגן אברהם' מציין את האמירה בהיותה כזו שמקומה 'בכל סעודה', כפי שהציע המכירי, ולא בצמוד לפני ברכת המזון כפי שהציע השל"ה. הציון ההלכתי-מנהגי של ה'מגן אברהם' גרר דיון דומה של בעלי ההלכות שכתבו על 'אורח חיים' בדורות לאחר מכן.⁶⁷

האמירה של 'על נהרות בבל' ו'שיר המעלות' נומקה כזכור במקורה בצורך לזכור את החורבן ואת הגאולה העתידית. בשלב לאחר מכן האמירות של 'על נהרות בבל' ו'שיר המעלות' ייצרו ערך נוסף, שהיא הנמקה שנייה, שכן הם נחשבו דברי תורה, וזאת לעניין הצורך לומר דברי תורה בשעת הסעודה, ומתוך כך נוצרה עוד הנמקה לאמירה.⁶⁸ הנמקה אחרונה זו נחשבה הנמקה ראשית לאמירה של 'על נהרות בבל' ו'שיר המעלות' אצל בער (1825–1897) בשנת 1868 בסידורו 'סדר עבודת ישראל': "ומפני כך תיקנו לומר קודם ברכת המזון מזמור של תהלים ויצא בזה מי שלא יוכל ללמוד כלל".⁶⁹ הרב עפשטיין (להלן: ערוך השולחן. 1829–1908) בספרו ההלכתי 'ערוך השולחן', בשנת 1903, מציין גם הוא את האמירה בהיותה מוציאה ידי חובה לאמירת דבר תורה בשעת הסעודה. גם 'ערוך השולחן' לא ציין את ההנמקה המקורית לאמירה לעניין הזכירה של חורבן וגאולה.⁷⁰

הנמקה שלישית אחרת לאמירה הציע לפני כעשרים שנה עתשלוס,⁷¹ הקושר בין המזמורים שלפני ברכת המזון למצווה של ברכת המזון עצמה. בצוותה על ברכת המזון מצינת התורה: "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלוך על הארץ הטובה אשר נתן לך" (דברים ח, י). כלומר ברכת המזון היא על הארץ, ועל כן יש לציין לפני הברכה את חורבנה של הארץ (בימי חול) או את גאולתה (בשבתות ובמועדים).

64 ראו: גומבינר תנ"ב.

65 ראו: ברודט תשע"ה.

66 הורוויץ תרכ"ג, סימן א, סעיף ה.

67 ראו: הכהן תשס"ז, סימן א, סקי"א; עפשטיין תרס"ג, סימן קא, סעיף א, סימן קפא, סעיף ט; רבינוביץ תשפ"א, חלק ב, סימן קע; גנצפריד תשל"ו, סימן מב, סעיף ה; תאומים תשס"ט, חלק ד, סימנים רסז-רסח, רצב.

68 משנה אבות ג, ג.

69 בער תרס"ח, עמ' 553. ראו גם: יעקבסון תשל"ג, כרך ג, עמ' 37–38.

70 עפשטיין תרס"ג, סימן קא, סעיף א.

71 עתשלוס תשס"ה.

האם הקביעה ההלכתית־מנהגית של חובת האמירה מהמאה השבע־עשרה עד המאה העשרים הביאה לידי חדירה מוקדמת ומהירה בהתאמה של האמירה בסידורי התפילה האשכנזיים והחסידיים? לא בהכרח. סידור התפילה האשכנזי הראשון שהובאו בו האמירות שהציעו לראשונה הרמ"ק והמכירי נדפס בשנת 1703 בפרנקפורט שעל נהר האודר,⁷² כלומר שנים מעטות לאחר האישורים ההלכתיים לאמירה, אבל 46 שנים לאחר ההדפסה הראשונה בסידור ספרדי של האמירות שהציע האר"י. פער הזמנים הזה מוסבר בצורך בתיווך של השל"ה האשכנזי בהיותו סמכות רוחנית, ובשל הצורך בספרי הלכה שיציעו את המנהג הזה לפני שהוא יוכנס לסידורי תפילה. מקום ההוצאה לאור הראשוני של הספר 'מגן אברהם' היה בדיהרנפורט,⁷³ הממוקמת אף היא על נהר האודר, כמו פרנקפורט, מקום ההוצאה לאור של הסידור האשכנזי הראשון שהופיעה בו האמירה בשנת 1703. המרחק בין פרנקפורט לדיהרנפורט הוא כ־200 ק"מ, מרחק רב מאוד באותם ימים, כך שאין קשר גאוגרפי בין ההוצאות לאור של הספרים הרלוונטיים בשתי הערים הנ"ל.

בדומה לסידורים של מנהג ספרדים במאה השמונה־עשרה–התשע־עשרה, גם בסידורים האשכנזיים בני אותה העת, לא בכולם נכללה ברכת המזון, ובאלה שהכריזה מופיעה בהם לא בכולם מופיעות האמירות, אם במידה טקסטואלית מלאה או חלקית, ואם בדרך של אזכור בלבד בהנחיות שלפני הברכה. התקדמות בהטמעת האמירות חלה במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה. בשנת 1861 מופיעים לראשונה שני המזמורים בטקסט מלא, וזאת בסידור שיצא לאור בגרמניה,⁷⁴ וכך גם במהדורות אחרות שלו שהופיעו בשנים שלאחר מכן.

אפשר לתעד את השינוי שחל בסידורי אשכנז בעניין אמירתם של המזמורים לפני ברכת המזון באמצעות מעקב אחר הסידורים האורתודוקסיים 'התקניים' של יהדות גרמניה. מדובר בסידוריו של ר' וולף היינדהיים (1757–1832) שיצאו לאור ברדלהיים שליד פרנקפורט דמיין במהדורות רבות, מדי שנה־שנתיים. בסידור 'שפה ברורה' מהדורה א, שיצא לאור בשנת 1806, מופיע המזמור 'על נהרות בבל' בטקסט מלא, בעוד 'שיר המעלות' מופיע בהנחיות בלבד.⁷⁵ הצגת המזמורים תצוגה חלקית זו נמשכה עד שנת 1873, אז הופיעו לראשונה שני המזמורים בטקסט מלא, זה לצד זה.⁷⁶ כך היה הדבר גם בסידור הרדלהיימי המקביל 'שפת אמת', גם הוא סידור רבי־מהדורות שיצא לאור משנות השלושים של המאה התשע־עשרה, ושבו הטקסט המלא הופיע כבר שנה קודם לכן, בשנת 1872.⁷⁷ יש מקום להתרשם אפוא כי האמירה בימי חול של 'על נהרות בבל' הייתה מקובלת יותר מהאמירה

72 סדר תפלה דרך ישרה תס"ג, עמ' יד.

73 גומבינר תנ"ב.

74 סדור תפלת ישראל תרכ"א, עמ' 433.

75 סידור שפה ברורה תקס"ו, עמ' קג. אין מקום להניח כי ידעו את המזמור בעל פה משום שלאחר מכן הטקסט המלא של המזמור הודפס בקביעות.

76 סידור שפה ברורה תרל"ג, עמ' קח.

77 סידור שפת אמת תרל"ב, עמ' קכח.

בשבתות של 'שיר המעלות', וזאת עד העשור השביעי של המאה התשע־עשרה. נראה כי ההדפסה המלאה של 'שיר המעלות', החל משנות השבעים של המאה התשע־עשרה, מלמדת כי אז הוחל גם בשירה של שיר המעלות בשבתות ובחגים, לצד ירידה באמירה של 'על נהרות בבל' בימי חול.⁷⁸ עדות נוספת לתיארוך זה של שירת 'שיר המעלות' הם ספרי התווים של הליטורגייה שנהגה בבית הכנסת 'עדת ישורון' בפרנקפורט ושל בני הקהילה מחוצה לו. במהדורת 1864 עדיין לא הופיע שיר המעלות, ואילו במהדורת 1888 הוא כבר הופיע עם תווים לשירתו.⁷⁹ בד בבד להולנד חדרה ההצגה המלאה של שני המזמורים לאחר מכן, החל משנת 1901.⁸⁰

הסידור 'שפה ברורה' של היידנהיים התפרסם פעם אחת גם בוורשה בנוסח החסידי, וזאת בשנת 1863,⁸¹ ובו הופיעו שני המזמורים זה לצד זה במלואם. בה בשעה שהציון של המזמורים, ולו בהנחיות שלפני ברכת המזון בלבד, היה נדיר במזרח אירופה באותה עת. הופעה מלאה של המזמורים מתפרסמת שוב במזרח אירופה רק בתחילת המאה העשרים⁸² בסידור בנוסח החסידי – זהו תיעוד נדיר עד מלחמת העולם הראשונה. המזמורים אינם מופיעים כלל בסידור של השל"ה, 'שער השמים', שיצא לאור בשנת 1883.⁸³ בפרק הזמן שבין שתי מלחמות העולם התרבו הסידורים שיצאו לאור במזרח אירופה וציינו את המזמורים, אם במלואם ואם בחלקם, וזאת הן בסידורי נוסח אשכנז הן בסידורי הנוסח החסידי.

החסידים בחרו להשאיר את הנוסח האשכנזי של הטקסט של ברכת המזון במקומו, ולא החליפו בנוסח הספרדי של הברכה מתוך אימוצו של נוסח האר"י לתפילה.⁸⁴ לצד זה הייתה התחלה מהוססת, בתחילת דרכה של החסידות, לעניין הוספת אמירה לפני ברכת המזון. סידור התפילה החסידי הראשון, סידור שנכתב עוד בימי חייו של הבעש"ט ובשיתופו, הציג את פסוקי האר"י כבר בשנת 1757.⁸⁵ בסידור זאלקווא, הסידור החסידי המודפס הראשון משנת 1781, הופיעו פסוקי האר"י באותיות קטנות, כחלק מן ההוראות לתפילה, ובו בזמן הוצעה שם גם האמירה של 'על נהרות בבל' ו'שיר המעלות'.⁸⁶ בשני סידורי תפילה החסידיים שיצאו לאור בשנת 1788, המצב אינו אחיד. בסידור

78 מעט הברכונים מגרמניה הזמינים לתקופה המקבילה מציגים תמונה מעורבת: ברכת שלמה תר"ב, מופיעים 'על נהרות בבל' ו'שיר המעלות'; ספירת העומר תר"ג, לא מופיעים שני המזמורים; קובץ ברכות ותפלות תרל"ד, מופיעים שני המזמורים; ברכת המזון תרפ"ה, לא מופיעים שני המזמורים.

79 יפת 1888, עמ' 144.

80 סידור הגיון נפש תרס"א, עמ' 733.

81 סידור שפה ברורה תרכ"ג, עמ' קח.

82 סדר תפלת יעקב השלם תרס"ז, עמ' 98.

83 סידור שער השמים תרמ"ג.

84 כך גם בעוד תפילות, כמו תחנון, הוצאת ס"ת, ברכת השנים וקדושה לשחרית של שבת. ראו: גולדשמידט תשנ"ו, עמ' 316.

85 אברהם שמשון מרשקוב תשנ"ו. ראו גם: אלפסי תשל"ב, עמ' רפז, שג.

86 סדר התפלה תקמ"א, עמ' צז, עב.

ר' אשר שוב הופיעו האמירות באותיות קטנות כחלק מן ההוראות לתפילה,⁸⁷ ואילו בסידור שקלוב ברכת המזון אינה כלולה כלל.⁸⁸ כך הדבר גם בסידור שבתי מרשקוב משנת 1794.⁸⁹ בסידור 'קול יעקב' של ר' יעקב קופל, משנת 1804, הופיעו פסוקי האר"י בלי ניקוד, ובהוראות לברכה צוינה גם האמירה של 'על נהרות בבל' ו'שיר המעלות', וכך הדבר גם בסידור 'משנת חסידים'.⁹⁰ בסידור 'תורה אור או 'סידור הרב' (של ר' שניאור זלמן מלאדי מייסד חב"ד. 1845–1912),⁹¹ משנת 1803, הופיעה ברכת המזון בלי אמירות מקדימות כלשהן. בפועל, חוץ מחסידות חב"ד שבה אדון בנפרד בהמשך המאמר, ולצד כמה סידורים חסידיים בודדים במהלך דרכה של תנועת החסידות, נראה כי לאחר התחלה מהוססת מאוד בנדון, נזנח השילוב של פסוקי 'אברכה' לפני ברכת המזון, והועדפו התוספות האשכנזיות משכבר הימים של שני המזמורים, וזאת בעיקר החל מהמחצית הראשונה של המאה העשרים. כך, למשל, בסידור סלאוויטא משנת 1824⁹² הופיעה אמירת המזמורים בהנחיות לברכה, ואילו פסוקי האר"י לא הוזכרו כלל.

אימוץ מלא וגורף של הצגה מלאה של הטקסט של שני המזמורים בנוסחי אשכנז וחסידיים בכל הסידורים של מנהגי תפילה אלה חל, כמו במנהג ספרדים, רק בארץ ישראל שלאחר הקמת המדינה, כלומר כ-350 שנה לאחר כתיבתו הראשונה של המנהג המלא בידי המכירי בשנת 1599. כאמור האימוץ של האמירות נעשה בהרחבה בארץ בסידורי אשכנז וספרד גם יחד.⁹³ כך הדבר גם בסידורי תפילה בנוסח אחיד שנעשו בעבור חיילי צה"ל.⁹⁴ יש מקום להניח כי הדבר נובע מהתפוצה הרחבה של כמה סידורים שיצאו לאור במהדורות רבות, ובראשם 'יחוד דעת', 'קורן' ו'רינת ישראל'. מעניין לציין כי שלושה חיבורים ספרדיים הציגו לאמץ דווקא את האמירה שנוהגת במנהג אשכנז, שניים מהם במאה השמונה-עשרה⁹⁵ ואחד במאה התשע-עשרה,⁹⁶ ואולם הצעתם לא אומצה במרחבי נוסח הספרדים.

87 סדור האר"י לרבי אשר תקמ"ח, עמ' רסב.

88 סידור שער הרחמים תקמ"ח.

89 סדר תפלה מכל השנה תקנ"ד.

90 קול יעקב תקס"ד, עמ' קיד, עא; משנת חסידים תקמ"ה, עמ' 108.

91 סידור תורה אור תקס"ג.

92 הלוי תקפ"ד, עמ' קז, עא.

93 לדוגמא: סדור קורן תשע"ו, עמ' 503; סדור רינת ישראל תשמ"ז, עמ' 134–135; סידור עיון תפלה לימות החול

תשמ"ח, עמ' תכג; סדר תפילה תשכ"ח, עמ' קח.

94 למשל, סדור מאירת עיניים תשכ"ג, עמ' 106.

95 אברהם תקמ"ח, שער המזון; עייאש תשס"ד, עמ' ח-ט.

96 פאלאג'י תשע"ד, עמ' כד, נד.

תרכובות של מנהגי ספרדים ואשכנזים

ב'תרכובות' של מנהגי ספרדים ואשכנזים כוונתנו לשילוב מלא או חלקי של האמירות משני המנהגים גם יחד בסידורי תפילה. שילובים כאלה נמצאים בסידורי תפילה אשכנזיים בלבד. רוצה לומר כי ההד של נוסח האמירה של האר"י שאומץ ממנהג ספרדים חדר גם למנהג אשכנז, אבל לא להפך: האמירות של הרמ"ק ושל המכירי הספרדי אומצו בסידורי מנהג אשכנז בלבד.⁹⁷

ראוי לציין שלושה דגמים לשילובים אלה: הראשון לקטני (אקלקטי) הנמצא בסידורי תפילה פה ושם, כמה מהם בנוסח האר"י, אבל יש כאלה שאינם מבית חב"ד ובלי קשר מהותי בין סידורים אלה. השני שילוב מלא, וזאת במסורת חב"ד, והשלישי שילוב חלקי, במנהג אשכנז המערבי.

בטרם אדון בשלושה אלה, נציין את ניסיונו של ר' יעקב עמדין (להלן: היעב"ץ. 1698–1776) לשבץ את מסורת ספרדים שיבוץ בלעדי, כלומר בלי 'על נהרות בבל' ו'שיר המעלות' האשכנזיים, בסידור התפילה האשכנזי שלו, 'שערי שמים', שיצא לאור בעירו אלטונה שבגרמניה בשנת 1745.⁹⁸ כפי שראינו לעיל, בעת זו פורסמו כבר ספרי הלכה, כמו ה'מגן אברהם', שקראו לאימוץ האמירות שהציעו במקורם הרמ"ק והמכירי, וגם כמה סידורי תפילה שכבר עשו כן. פסוקי 'אברכה' מופיעים אפוא בסידור זה, בלא כל הנמקה לכך, לא בפירושו של היעב"ץ הנלווה לסידורו ולא בהנחיות לאמירה. האזכור הבלעדי הזה של פסוקי 'אברכה' בסידור אשכנזי לא זכה לכל המשכיות שהיא, וזאת על אף מרכזיותו של היעב"ץ, האיש וסידורו.

ישנו מקור הלכתי אחד לעניין שילובן של האמירות משני המנהגים בסידור התפילה, והוא הספר 'אליה רבה' שהתפרסם לראשונה בשנת 1757.⁹⁹ מחבר הספר, הרב אליה שפירא מפראג (1660–1712), מציין בספרו את האמירות בשני מקומות נפרדים אך קרובים זה לזה. לעניין המסורות של הרמ"ק ושל המכירי כתב: "כתב של"ה [...] נוהגין לומר מזמור על נהרות בבל וכו' (תהלים קלז) קודם ברכת המזון להזכיר חורבן בית המקדש, ובשבת ויו"ט אומרים מזמור בשוב ה' את שיבת ציון וגו' (שם קכו)."¹⁰⁰ ובאשר לפסוקי 'אברכה' ציין זאת:

כתב בש"ע [שולחן ערוך] מהר"י לוריא [...] ויאמר למנצח בנגינות אלוקים יחוננו וגו' (תהלים סז) ואחר כך אברכה את ה' (שם לד, ב) והפסוק סוף דבר הכל נשמע (קהלת יב, יג) ואחר כך תהילת ה' וגו' (תהלים קמה, כא) ואנחנו נברך וגו' (שם קטו, יד).¹⁰¹

נוסף על חיבור הלכתי זה, ישנם גם שני חיבורים קבליים שהציעו לומר את שתי האמירות גם יחד.¹⁰²

97 הסוגיה של השפעת הנהגותיו של האר"י על מנהגי אשכנזים בכלל היא סוגיה רחבה יותר מהאמור כאן. ראו: מדן תש"ך; אבערלאנדר תשס"ג.

98 עמדין תק"ז, עמ' רצו.

99 שפירא תקי"ז, סימן קפא, סעיף ט.

100 שם, שם.

101 שם, סימן קפג, סעיף ז.

102 ריקי תק"ב, ברכת המזון; פופרש תס"ט, עמוד העבודה, י"א, ל"ה; פופרש תל"ח, תיקון הסעודה.

ציון של האמירות הספרדיות והאשכנזיות גם יחד נמצא בכמה סידורים, ולא נמצא קשר בין סידורים אלה, גם לא בשל האזכור הכפול של האמירות המצוין ב'אליה רבה'. כך נמצאו שלושה סידורים כאלה בנוסח אשכנז, שלושתם מראשית המאה העשרים, שלושתם מווילנא, שלושתם בהוצאת האחים ראם, ושניים מהם סידורי 'קרוב מנחה'.¹⁰³ לא נמצא המשך ליטא-אשכנז לשילוב זה בשלב מאוחר. נוסף על כך נמצאו שני סידורים בנוסח האר"י עם כל האמירות מפרקי זמן מגוונים וממקומות אחרים.¹⁰⁴ כמו כן נמצאו שני סידורים אחרים בנוסח החסידי, סידורים שלא צוין בהם שהם בנוסח האר"י, ובהם מופיעים שתי המערכות של האמירות לפני ברכת המזון.¹⁰⁵

חסידות חב"ד היא העדה האשכנזית היחידה שאימצה את כל האמירות משני המנהגים במלואם, ועוד הוסיפה עליהן עוד פסוק. ב'סידור הרב', או סידור 'תורה אור', משנת 1803, שהתפלל בו האדמו"ר הזקן, רבי שניאור זלמן מלאדי, לא מופיעות כל תוספות שהן לאמירה לפני ברכת המזון.¹⁰⁶ בגוף הטקסט של ספרו ההלכתי של האדמו"ר הזקן, 'שולחן ערוך הרב', לא הופיעה כל הנחיה בנדון, ואולם בהוספות לקיצור, הנקשרות לפסקים שכתב בסידורו האיש, מופיעה ההנחיה הזו: "קודם מים אחרונים יאמר על נהרות בבל, ואם הוא יום שאין אומרים בו תחנון יאמר זה (שיר המעלות בשוב ה' וגו')". קודם מים אחרונים יאמר פסוק זה: (זה חלק וגו'), ואחר מים אחרונים יאמר פסוק זה: (וידבר אלי וגו').¹⁰⁷ הפסוק "זה חלק אדם רשע מאלוקים ונחלת אמרו מאל" לקוח מספר איוב (כ, כ), ואמירתו נמצאת גם בכמה מקורות אחרים.¹⁰⁸ אמירת 'שיר המעלות' ו'על נהרות בבל' בנוסח חב"ד משקפת אולי את חשיבותו של השל"ה במסורת החבדי"ת,¹⁰⁹ ואולי רצון להמשיך במנהג אשכנז, כפי שנהגו שאר הנוהגים במנהג חסידים. האדמו"ר אינו מזכיר את ארבעת פסוקי 'אברכה' שלפני הפסוק 'וידבר', ואולם מכיוון שחסידות חב"ד דבקה בנוסח האר"י, כנראה הועתקו פסוקים אלה לתוך סידורי התפילה החב"דיים הראשונים, ואולם לא ברור מי העתיקם, ומה הסיבה לכך.¹¹⁰

בנוסח אשכנז המערבי בגרמניה, נוספו ל'שיר המעלות' בסופו ארבעה פסוקים: שני הראשונים הם מבית מדרשו של האר"י, 'תהלת ה' ו'ואנחנו', ושניים אחרים שהם הפסוקים הראשונים במזמור תהלים אחר (תהלים קו, א-ב): 'הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו. מי ימלל גבורות ה' ישמיע כל

103 סידור קרבן מנחה תרס"ב, עמ' 142; סידור קרבן מנחה תרס"ז, עמ' פט; סדור אוצר התפלות תרע"ה, עמ' 489.

104 זה סידור התפילה תקכ"ה; סדור תפלת יעקב תרפ"ז, עמ' סז.

105 סדור תפלה שערי רחמים תרע"ג, עמ' 94; צלותא דאברהם תשע"ו, עמ' תקצד.

106 סידור תורה אור תקס"ג.

107 שניאור זלמן מלאדי תשמ"ט, חלק ראשון, הוספות, דף כ"ג.

108 ראו למשל: סדר התפלה תקמ"א, צ"ז, ע"א; פאפירש תרפ"ו, סימן כג, לד; משנת חסידים תקמ"ה, עמ' 108; פוחוצר תשל"ו, פרק ב, עמ' רפד; ששון תרכ"ב, דיני מים אחרונים, עמ' רב; יוסף חיים בן אליהו תשע"ט, שנה ראשונה, פרשת שלח, ט"ו.

109 אפשטיין תשע"ב.

110 למשל, סדור תורה אור תשס"ה, עמ' צב; סדור תהלת ה' תשס"ו, עמ' 88-89.

תהלתו'. המנהג הזה נסקר בשלושה מקורות,¹¹¹ ואולם שלושם לא ציינו את מועד ההוספה של ארבעת הפסוקים האחרונים ואת סיבתה. התוספת הזו אינה מתועדת בשום מהדורה של סידורי 'שפה ברורה' ו'שפת אמת' עד שנת 1938, שבה יצאה לאור המהדורה האחרונה של סידור 'שפת אמת' לפני השואה. גם בסידור 'עבודת ישראל', שיצא לאור במהדורה אחרונה לפני השואה בשנת 1937, התוספת אינה מופיעה.¹¹² כך גם בסידור 'עבודת הלבבות'.¹¹³ היוצא מכלל זה הוא הסידור 'שערי תפילה' שיצא לאור בשנת 1916 בבית ההוצאה להרברגר ברדלהיים, בית ההוצאה של סידורי 'שפה ברורה' ו'שפת אמת', ושהוגדר בעמוד השער שלו (בגרמנית): "הוצאה חדשה של הסידור הרדליימי 'שפת אמת'".¹¹⁴ ההכנה המחודשת של עלי הדפוס בעבור סידור זה אפשרה ככל הנראה את הדפסת התוספת, ואולם התוספת כוללת רק את שני הפסוקים הראשונים מבית מדרשו של האר"י: 'תהילת ה' ו'ואנחנו נברך יה'. עם זה מתברר כי התוספת של שני הפסוקים הראשונים נהגה כבר במאה התשע-עשרה, שכן היא מופיעה בליטורגיה של בית הכנסת 'עדת ישורון' בפנקפורט כבר בשנת 1888!¹¹⁵ בהולנד נהגה התוספת של שני הפסוקים הראשונים 'תהלת ה' ו'ואנחנו' החל משנת 1901,¹¹⁶ ונוסף לה הפסוק 'כל הנשמה תהלל יה' (תהלים קנ, ו), שאולי שרו אותו פעמיים כדי להשלים את המבנה של בתים בני ארבעה פסוקים המאפיין את המזמור.

מפליא כי בתוספת של שני הפסוקים שנהגה כאמור בגרמניה, החל מהרבע האחרון של המאה התשע-עשרה, נבחרו רק שני הפסוקים 'תהלת ה' ו'ואנחנו', ולא הפסוקים הפותחים שהציע האר"י 'אברכה' ו'סוף דבר'. ייתכן שהמקור לבחירת שני הפסוקים האחרונים דווקא, הוא שלושה סידורים במנהג ספרדים שיצאו לאור זה אחר זה בשלוש ערים באיטליה באמצע המאה השמונה-עשרה,¹¹⁷ שהזכרנו כבר קודם לכן, ושבהם סדר פסוקי האר"י מופיע אחרת, כך שהפסוקים הראשונים בתוספת שנהגה בגרמניה הם הראשונים המופיעים בסידורים אלה. עם זה על פי אזכורם הראשוני בסידור משנת 1916, לא ברור מה הקשר של שלושת הסידורים האיטלקיים בני המאה השמונה-עשרה לתוספת בגרמניה 150 שנה לאחר מכן.

ברור שהתוספת של ארבעת הפסוקים בגרמניה הייתה דו-שלבית: שני הפסוקים הראשונים החל מהרבע האחרון של המאה התשע-עשרה, ושני האחרונים במהלך המאה העשרים. עם זה לא ברור כלל מדוע נוספו עוד שני פסוקים 'הודו לה' ו'מי ימלל' לשני הפסוקים מבית מדרשו של האר"י.¹¹⁸

111 אפשטין תשע"ב: מרינברג ללא תאריך; דינר תשפ"ב, עמ' רמט.

112 בער תרס"ח.

113 יעבץ תרפ"ב.

114 סדור שערי תפלה תרע"ו, עמ' 355.

115 יפת 1888.

116 סידור הגיון נפש תרס"א. ראו גם: סידור ארשת שפתיים תרצ"ז, עמ' 354.

117 סדר תפלות ת"ק, עמ' קנז; סדר תפלות תק"י, עמ' רכח; סדור תפלה תקל"ז, עמ' קלד-קלה.

118 דינר תשפ"ב ציין לעניין זה: "לא מצאנו מקור, וכנראה נתחדש באשכנז בדורות האחרונים ממש" (עמ' רמ"ט).

אפשטיין¹¹⁹ חשב שמא הדבר קשור למבנה של המזמור 'שיר המעלות' הבנוי משני אשכולות בני ארבעה פסוקים כל אחד, ואלה שימשו שני בתים למנגינות ל'שיר המעלות', כך שנדרשו עוד שני פסוקים לתוספת של שני פסוקי האר"י כדי ליצור בית שלם נוסף. נראה כי את שני חלקי התוספת, זו שמבית האר"י וזו שנוספה רק בגרמניה, הוסיף בר אוריין, שכן כל ארבעת הפסוקים עוסקים בברכה ובהודיה, ויש בהם הזמנה לברכת המזון ברוח התוספת של האר"י שנסמכה על הזוהר, כפי שראינו לעיל. זו אינה התוספת היחידה באשכנז בדורות האחרונים שלא זכתה לתיעוד לפני השואה. כמו מנהגי ספרדים ואשכנזים, גם התוספת שנהגה בגרמניה זכתה להוספה מלאה בסידור תפילה בארץ ישראל של ימינו.¹²⁰ עם זה אפשטיין¹²¹ סקר ברכונים לברכת המזון ומצא את התוספת מופיעה במרבית הברכונים שנדפסו בחו"ל, וכמעט שלא בברכונים שיצאו לאור בארץ.

סיכום

לוח 1 מציג את הפרמטרים הבסיסיים של היווצרות האמירות של ספרדים ואשכנזים, לצידן של הדרכים שבאמצעותן הן נקלטו אל תוך סידורי התפילה.

לוח 1: אמירות ספרדיות ואשכנזיות לפני ברכת המזון

האמירה	למנצח בנגינות מזמור שיר אלקים יחוננו' (תהלים סז) ופסוקי 'אברכה'	'על נהרות בבל' (תהלים קלז) ו'שיר המעלות בשוב ה' (תהלים קכו)
מנהג	ספרדים	אשכנזים וחסידים
מוטיבציה	ענייני קבלה: סילוק השטן משולחן האוכל האישי	עניינים לאומיים: גלות וגאולה
מקור רוחני	הזוהר (במידה חלקית)	הזוהר (באמצעות השל"ה הקדוש)
מציע ראשוני	האר"י	הרמ"ק (על נהרות בבל) המכירי (שיר המעלות)
תקופה ראשונית	המאה הששעשרה	המאה הששעשרה
מיקום ראשוני	צפת	צפת ועין זיתים
סמכות רוחנית ראשונית	רח"ו (סוף המאה השש עשרה)	הרמ"ק והמכירי והשל"ה בעקבותיהם (אמצע המאה השבע עשרה)

119 אפשטיין תשע"ב.

120 סידור קורן תשע"ו.

121 אפשטיין תשע"ב.

סמכויות הלכתיות ראשוניות	---	עולת תמיד (1681) מגן אברהם (1692)
סידור תפילה ראשון עם האמירה	1657	1703
הטמעה מלאה של האמירות	במחצית השנייה של המאה העשרים	במחצית השנייה של המאה העשרים

ראינו כי זה מאות בשנים נהגו ברוב עדות ישראל באמירתם של פרקי או פסוקי תהלים לפני ברכת המזון. כך נהגו ונוהגים במנהגי ספרדים, אשכנזים וחסידים. האמירות האלה במנהגי ספרדים ואשכנזים נוצרו שתיהן בצפת ובעין זיתים, בארץ ישראל של המאה השש־עשרה, וזאת לצד אמירות אחרות לתפילה שנוצרו באותה עת. ואולם האמירות שנקלטו במנהגי ספרדים ואשכנזים נבעו כל אחת ממניעים שונים זה מזה, והן קיבלו גם אופי שונה זה מזה. במאמר זה חשפנו את מקורותיהם ההיסטוריים והגאוגרפיים של אמירות אלה ואת מטרותיהן, את התגלגלותם אל תוך מנהגי העדות למיניהן ואת היווצרותם של שילובים ביניהם במהלך הדורות. את מנהג ספרדים באמירת פסוקי 'אברכה' ו'למנצח מזמור לדוד' הציע רח"ו משמו של רבו האר"י, וזאת בעקבות הזוהר שעמד על הצורך לסלק את השטן משולחן האוכל טרם ברכת המזון. את המנהג האשכנזי הציעו בשני שלבים הרמ"ק והמכירי הספרדי ואימץ אותו השל"ה, שראה בזוהר מקור לצורך לציין את חורבן הארץ בשעת הסעודה.

שני המנהגים חדרו באיטיות אל תוך סידורי התפילה, החל מאמצע המאה השבע־עשרה (ספרדים) ותחילת המאה השמונה־עשרה (אשכנזים), וחלה האצה החל מהמחצית השנייה של המאה התשע־עשרה. אימוצם הגיע לידי הטמעה מלאה רק בארץ, וזאת בעיקר לאחר קום המדינה. המנהג החסידי אימץ את מנהג אשכנז ולא את מנהג ספרדים מבית האר"י. שילובים בין שני המנהגים נוהגים במלואם בחסידות חב"ד ובמידה חלקית במנהג אשכנז המערבי. האמירות שבמנהג אשכנז החליפו החל מתחילת המאה השמונה־עשרה מנהג עתיק של אמירה של 'מזמור לדוד ה' רועי'.

מנהגי האמירות שלפני ברכת המזון הציגו סגירת מעגל מעניינת: שתי המסורות, זו הספרדית וזו האשכנזית, נוסדו כאמור באותה עת ובאותו אזור בארץ ישראל, בגליל העליון, והגיעו שתיהן לידי הטמעה מלאה בסידורי התפילה בארץ, 350 שנה לאחר מכן. זאת לאחר תהליכים של אימוץ והטמעה מורכבים ומקבילים בקהילות אירופה והמזרח התיכון.

ביבליוגרפיה

- אביב"י תשמ"ז
אביב"י תשס"ח
אבערלאנדר תשס"ג
- יוסף אביב"י, בניין אריאל (ירושלים: משגב, תשמ"ז).
---, קבלת האר"י, כרך ב (ירושלים: מכון בן־צבי, תשס"ח).
גדליה אבערלאנדר, הסידור: מבנה ונוסח גידורו של אדמו"ר הזקן בעל התניא
רבי שניאור זלמן מליאדי נ"ע (מאנסי: היכל מנחם, תשס"ג).

אברהם שמשון מרשקוב תשנ"ו אברהם תקמ"ח אוניברסיטת קולומביה ללא תאריך אלבאז תשס"ה אלפסי תשל"ב	אברהם שמשון מרשקוב, סדור האר"י ז"ל (בני ברק: היכל הבעש"ט, תשנ"ו, כתיבת יד). אברהם, דרך ישרה (ליוורנו: ללא הוצאה, תקמ"ח). Columbia University, Ms. X893 C812 (Likkute Shoshanim). משה אלבאז, היכל הקודש (ירושלים: מכון בני יששכר, תשס"ה). יצחק אלפסי, "מקור חדש לינוסח האר"י של החסידים", טמירין א (תשל"ב), עמ' רפז-שג.
אפשטין תשע"ב בית תפלה וספר דברי הימים תע"ב בית תפלה וספר דברי הימים תצ"ה בן מכיר תשל"ח בניהו תשל"ב בניהו תשמ"ט בער תרס"ח ברודט תשע"ה	סטיב אפשטין, "מקורה של תוספת פסוקי 'תהלת ה' לאחר 'שיר המעלות'", חידושי תורה NDS 12 @ (תשע"ב), עמ' 159-163. בית תפלה וספר דברי הימים (אמסטרדם: דפוס משה דיאש ושמעון שמש, תע"ב). בית תפלה וספר דברי הימים (איסטנבול: דפוס יונה בן יעקב, תצ"ה). משה בן מכיר, ספר סדר היום (ברוקלין: יוסף ווייס, תשל"ח). מאיר בניהו, "ספר שושן יסוד העולם לר"י תירשום", טמירין א (תשל"ב), עמ' קפז-רסט. ---, "דעות מהפכניות בכללי ההלכה של רבי שמואל משער אריה", אסופות ג (תשמ"ט), עמ' קמא-רמד. זליגמן בער, סדר עבודת ישראל (רדליהיים: להרברגר, תרס"ח). אליעזר יהודה ברודט, פרשנות השלחן ערוך לאורח חיים ע"י חכמי פולין במאה הי"ז, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ה).
ברכת המזון וזמירות לסעודה מאה ט"ו ברכת המזון וזמירות רע"ה ברכת המזון וזמירות שנ"ז ברכת המזון וזמירות שע"ה ברכת המזון שס"ג ברכת המזון תרפ"ה ברכת שלמה תר"ב גולדשמידט תשנ"ו	ברכת המזון וזמירות לסעודה (ספריית פלטינה, פרמה, מאה ט"ו) (Cod. Parm.) (1912) (כת"י). ברכת המזון וזמירות (פראג: ישעיהו הלוי איש הורוויץ, רע"ה). ברכת המזון וזמירות (קרקוב: יצחק פרוסמין, שנ"ז). ברכת המזון וזמירות (פראג: ללא הוצאה, שע"ה). ברכת המזון. בעריכת נתן שפירא (ונציה: זואן דנארה, שס"ג). ברכת המזון (גרמניה: ללא הוצאה, תרפ"ה). ברכת שלמה (הנובר: ללא הוצאה, תר"ב). דניאל גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט (ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשנ"ו).
גומבינר תנ"ב גליס תשס"ו גנצפריד תשל"ו	אברהם אבא הלוי גומבינר, ספר מגני ארץ (עם הפירוש 'מגן אברהם') (דיהרנפורט: שבתי משורר, תנ"ב). יעקב גליס, מנהגי ארץ ישראל (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשס"ו). שלמה גנצפריד, קצור שולחן ערוך (ירושלים: אשכול, תשל"ו).

די וידאש תשל"א דינר תשפ"ב	אליהו די וידאש, תוצאות חיים (ירושלים: ללא הוצאה, תשל"א). זאב דינר, ספר מנהגי מהרי"צ הלוי (בני ברק: המכון להוצאת ספרי מסורת אשכנז, תשפ"ב).
הורוויץ תרכ"ג הזוהר תרמ"ב–תרנ"ה	ישעיהו הלוי הורוויץ, שני לוחות הברית (ורשה: ללא הוצאה, תרכ"ג). הזוהר (וילנא: ראם, תרמ"ב–תרנ"ה).
הכהן תשס"ז הלוי תקפ"ד	ישראל מאיר הכהן, משנה ברורה (בני ברק: מ"ד סלובס, תשס"ז). אהרן הלוי, סדר עבודה ומורה דרך (סלאוויטא: משה שפירא, תקפ"ד).
ויטאל תקמ"ב א ויטאל תקמ"ב ב ויטאל תשמ"ח א	חיים ויטאל, עץ חיים (קארעץ: קריגר, תקמ"ב, דפו"ר). ---, פרי עץ חיים (קארעץ: קריגר, תקמ"ב, דפו"ר). ---, פרי עץ חיים. בעריכת מאיר פאפירש (ירושלים: צבי מיכל וידבסקי, תשמ"ח), חלק ב, שער השבת.
ויטאל תשמ"ח ב זה סידור התפילה תקכ"ה	---, שער המצוות (ירושלים: ללא הוצאה, תשמ"ח). זה סידור התפילה (קלינינגרד [קניגסברג]: י"פ דריסט, תקכ"ה).
זילברשטיין תשע"ח חבשוש תש"פ	יצחק זילברשטיין, חשוך חמד (ירושלים: ללא הוצאה, תשע"ח). שרה חבשוש, "עושה השלום במרומי": השפעת האר"י על גלגולי נוסח מחתמת ברכת השלום לקדיש", דעת 89 (תש"פ), עמ' 289–308.
חבשוש תשפ"א חלמיש תשס"ב	---, "שקיעתם של מטבעות לשון קדומים בברכת 'ברוך שאמר' בנוסח ספרד בעקבות השפעות קבליות", דעת 91 (תשפ"א), עמ' 365–381. משה חלמיש, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג (רמת גן: אוניברסיטת בראילן, תשס"ב).
חלמיש תשס"ו חלמיש תשע"ט חמדת ימים תצ"א– תצ"ב	---, הנהגות קבליות בשבת (ירושלים: אורחות, תשס"ו). ---, סדר יומו של מקובל (תל אביב: אדרא, תשע"ט). חמדת ימים (איזמיר: ללא הוצאה, תצ"א–תצ"ב).
טולידאנו תש"ך יוסף חיים בן אליהו תשע"ט	יעקב משה טולידאנו, אוצר גנוזים, מקורות ארץ ישראל ז' (ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ך). יוסף חיים בן אליהו, בן איש חי (מודיעין עילית: ללא הוצאה, תשע"ט).
יעבץ תרפ"ב יעקבסון תשל"ג יפת 1888	זאב יעבץ, סדור עבודת הלבבות (ברלין: צבי הירש איצקובסקי, תרפ"ב). יששכר יעקבסון, נתיב בינה (תל אביב: סיני, תשל"ג). Israel Meyer Japhet, <i>Shire Jeshurun</i> (Frankfurt: J. Kaufmann, 1888).
כת"י JTS MS 1691 כת"י JTS MS 1965 לוריא תרמ"א	כת"י JTS MS 1691 כת"י JTS MS 1965 יצחק לוריא (האר"י), שולחן ערוך של רבינו יצחק לוריא (ורשה: ללא הוצאה, תרמ"א).
לידא תרל"ג מדן תש"ך מרינברג ללא תאריך	דוד לידא, דברי דוד (ווארשא: ללא הוצאה, תרל"ג). מאיר מדן, "תפילת החסידים: נוסח ספרד של החסידים", מחניים מו (תש"ך). איתי מרינברג, הפסוקים שלאחר שיר המעלות – עיון במנהג, אתר הפיוט והתפלה, הספרייה הלאומית (ללא תאריך), https://www.nli.org.il/he/

discover/music/jewish-music/piyut/articles/in-depth-look/prayers/phrases-after-shir-hamaalot-in-depth-look	משנת חסידים תקמ"ה
משנת חסידים (קארעץ: ללא הוצאה, תקמ"ה).	סדור אוצר התפלות
סדור אוצר התפלות (וילנא: ראם, תרע"ה).	תרע"ה
סדור ברכה כמנהג קהל קדוש ספרד (ונציה: קאיון, שע"ז).	סדור ברכה כמנהג קהל קדוש ספרד שע"ז
סדור האר"י לרבי אשר (לבוב: דפוס ר' שלמה רפפורט, תקמ"ח).	סדור האר"י לרבי אשר תקמ"ח
סדור מאירת עיניים תפילות מיוחדות לצה"ל וליום העצמאות (תל אביב: סיני, תשכ"ג).	סדור מאירת עיניים תשכ"ג
סדור קורן נוסחי ספרד (חסידים) ואשכנז. בעריכת דוד פוקס (ירושלים: קורן, תשע"ו).	סדור קורן תשע"ו
סדור רינת ישראל נוסחי ספרדים ואשכנז. בעריכת שלמה טל (תל אביב: מורשת, תשמ"ז).	סדור רינת ישראל תשמ"ז
סדור שערי תפלה (פרנקפורט [רדליי]) להרבגר, תרע"ו).	סדור שערי תפלה תרע"ו
סדור תהלת ה' (ברוקלין: קה"ת, תשס"ו).	סדור תהלת ה' תשס"ו
סדור תורה אור (ברוקלין: קה"ת, תשס"ה).	סדור תורה אור תשס"ה
סידור תפילת החודש החדש. מהדורת אור וישועה (חיפה: אור וישועה, תשע"ח).	סדור תפילת החודש החדש תשע"ח
סדור תפלה שערי רחמים (וילנא: ללא הוצאה, תרע"ג).	סדור תפלה שערי רחמים תרע"ג
סדור תפלה (ליוורנו: ללא הוצאה, ת"ק).	סדור תפלה ת"ק
סדור תפלה (מנטובה: אליעזר שלמה מאיטליה, תקל"ז).	סדור תפלה תקל"ז
סדור תפלת החדש. מהדורת ארץ ישראל (חברון: דוד רצאל, תשס"ט).	סדור תפלת החדש תשס"ט
סדור תפלת יעקב (ברויסק: יעקב הכהן גינזבורג, תרפ"ז).	סדור תפלת יעקב תרפ"ז
סדור תפלת ישראל, מהדורת יחיאל מיכל זקש (פרשן) (ברלין: ל' גרסטל, תרכ"א).	סדור תפלת ישראל תרכ"א
סדר התפלה (זולקווא: ללא הוצאה, תקמ"א).	סדר התפלה תקמ"א
סדר חקת עולם. בעריכת שלמה מוסיוב (ירושלים: ש"ה צוקערמאן, תרס"ה).	סדר חקת עולם תרס"ה
סדר תפילה עם ביאור שיח יצחק (ירושלים: ללא הוצאה, תשכ"ח).	סדר תפילה תשכ"ח
סדר תפלה דרך ישרה. בעריכת יחיאל מיכל עפשטיין (פרנקפורט דאדור: מיכל גוטלך, תס"ג).	סדר תפלה דרך ישרה תס"ג
סדר תפלה מכל השנה. בעריכת שבתי מרשקוב (קורץ: ללא הוצאה, תקנ"ד).	סדר תפלה מכל השנה תקנ"ד
סדר תפלות כל השנה כמנהג ק"ק ספרדים (ונציה: וינדראמינה, תי"ז).	סדר תפלות כל השנה תי"ז
סדר תפלות (ליוורנו: דפוס ריצי ומילדולה, ת"ק).	סדר תפלות ת"ק
סדר תפלות (ונציה: ברגדי, תפ"ד).	סדר תפלות תפ"ד

סדר תפלות כמנהג ק"ק ספרדים (ונציה: ברגדינה, תק"י).	סדר תפלות תק"י
סדר תפלת יעקב השלם, נוסח ספרד (פיטרקוב: מ' עפשטיין, תר"ס-).	סדר תפלת יעקב השלם תר"ס-
סידור איש מצליח. מהדורה רביעית (בני ברק: מכון הרב מצליח, תשס"ו).	סידור איש מצליח תשס"ו
סידור ארשת שפתיים (אמסטרדם: ואן קרוולד, תרצ"ז).	סידור ארשת שפתיים תרצ"ז
סידור הגיון נפש. בעריכת ליאון וואגנר (אמסטרדם: ואן קרוולד, תרס"א).	סידור הגיון נפש תרס"א
סידור עיון תפלה לימות החול, נוסח ספרדים. בעריכת יחיאל מיכל שטרן (ירושלים: ללא הוצאה, תשמ"ח).	סידור עיון תפלה לימות החול תשמ"ח
סידור קרבן מנחה (ווילנא: דפוס י"ר ראם, תרס"ב).	סידור קרבן מנחה תרס"ב
סידור קרבן מנחה (ווילנא: דפוס י"ר ראם, תרס"ז).	סידור קרבן מנחה תרס"ז
סידור רבנו שלמה. מהדורת משה הרשור (ירושלים: ללא הוצאה, תשל"ב).	סידור רבנו שלמה תשל"ב
סידור שער הרחמים (שקלוב: אריה לייב בן שניאור פיביש, תקמ"ח).	סידור שער הרחמים תקמ"ח
סידור שער השמים. בעריכת ישעיה הלוי הורוויץ (ורשה: ללא הוצאה, תרמ"ג).	סידור שער השמים תרמ"ג
סידור שפה ברורה. בעריכת וולף היידנהיים (רדליהיים: היידנהיים, תקס"ו).	סידור שפה ברורה תקס"ו
סידור שפה ברורה, נוסח ספרד. בעריכת וולף היידנהיים (ורשה: י"ב מונק, תרכ"ג).	סידור שפה ברורה תרכ"ג
סידור שפה ברורה. בעריכת וולף היידנהיים (רדליהיים: להרברגר, תרל"ג).	סידור שפה ברורה תרל"ג
סידור שפת אמת. בעריכת וולף היידנהיים (רדליהיים: להרברגר, תרל"ב).	סידור שפת אמת תרל"ב
סידור תורה אור (שקלוב: ישראל יפה, תקס"ג).	סידור תורה אור תקס"ג
סידור תפלה למשה, נוסח ק"ק ג'רבה (ללא הוצאה, תשע"ט).	סידור תפלה למשה תשע"ט
ספירת העומר (אופנבך: ללא הוצאה, תר"ג).	ספירת העומר תר"ג
ספר הזוהר הקדוש עם תרגום לשון הקודש (ללא מקום: ללא הוצאה, ללא שנה).	ספר הזוהר ללא תאריך
ספר שפת אמת כמנהג ק"ק ספרדים (צפת: ישראל ב"ק, תקצ"ב).	ספר שפת אמת תקצ"ב
ספר תפלת החדש (ליוורנו: נתן מולכו וחבריו, תקפ"ג).	ספר תפלת החדש תקפ"ג
ספר תפלת החדש (ליוורנו: דפוס משה ישועה טוביינא, תרט"ז).	ספר תפלת החדש תרט"ז
אורי ספראי, "נוסח האר"י והפולמוס על מנהגי התפילה בדורות שלאחר גירוש ספרד", דעת פה (תשע"ח), עמ' 65-87.	ספראי תשע"ח

עייאש תשס"ד	יהודה עייאש, וזאת ליהודה, פירוש ברכת המזון (ירושלים: מכון מרכבת המשנה, תשס"ד).
עמדין תק"ז	יעקב עמדין (היעב"ץ), שערי שמים (פלטין בית אל) (אלטונה: ללא הוצאה, תק"ז).
עפשטיין תרס"ג	יחיאל מיכל עפשטיין, ערוך השולחן (פיוטרקוב: ללא הוצאה, תרס"ג).
עתשלוש תשס"ה	יצחק עתשלוש, "על הדמעה ועל הרינה: עיון במזמור קכ"ו", מגדים מב (תשס"ה), עמ' 49–59.
פאלאג'י תשע"ד	חיים פאלאג'י, כף החיים (בני ברק: ללא הוצאה, תשע"ד).
פאפו תשמ"ה	אליעזר פאפו, חסד לאלפים (ירושלים: אוצר המזרח, תשמ"ה).
פאפירש תרפ"ו	מאיר פאפירש, אור צדיקים (ברדיוב: מ"י הורוויץ, תרפ"ו).
פוחוויצר תשל"ו	יהודה לייב פוחוויצר, דברי חכמים (ירושלים: ללא הוצאה, תשל"ו).
פופרש תל"ח	מאיר פופרש, תקון השלחן (פראג: בני יהודה ב"ק, תל"ח).
פופרש תס"ט	---, אור הישר (אמשטרדם: משה דיאש, תס"ט).
פלאי תשע"ד	חגי פלאי, קבלת האר"י: היבטים הלכתיים ומטא-הלכתיים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ד).
צלוחא דאברהם תשע"ו	צלוחא דאברהם (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשע"ו).
קובץ ברכות ותפלות תרל"ד	קובץ ברכות ותפלות (המבורג: ללא הוצאה, תרל"ד).
קול יעקב תקס"ד	קול יעקב. בעריכת יעקב קאפיל (סלאוויטא: ללא הוצאה, תקס"ד).
קלרמן תשע"ז	אהרן קלרמן, פרקי תפילה וברכה במבט היסטורי (חיפה: שאנן – המכללה האקדמית הדתית לחינוך, תשע"ז).
רבינוביץ תשפ"א	שמחה בן-ציון איזיק רבינוביץ, פסקי תשובות, כרך ב (ירושלים: המחבר, תשפ"א).
ריקי תק"ב	רפאל עמנואל חי ריקי, משנת חסידים (אמשטרדם: ללא הוצאה, תק"ב).
רקנאטי תשס"ג	מנחם רקנאטי, פירוש רקנאטי לתורה (ירושלים: ללא הוצאה, תשס"ג).
שכטר 1908	Salomon Schechter, <i>Studies in Judaism</i> , Second Series, (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1908).
שמואל ב"ר יוסף תמ"א	שמואל ב"ר יוסף, עולת תמיד (אמשטרדם: קסטרו תארתס, תמ"א).
שניאור זלמן מלאדי תשמ"ט	שניאור זלמן מלאדי, שלחן ערוך אורח חיים (ברוקלין: אוצר החסידים, תשמ"ט).
שערי רחמים תק"א	שערי רחמים (סלוניקי: ללא הוצאה, תק"א).
שפירא תקי"ז	אליהו שפירא, אליה רבה (זולצבך: משולם זלמן בן אהרן, תקי"ז).
ששון תרכ"ב	מרדכי משה ששון, מזמור לאסף (ליוורנו: ללא הוצאה, תרכ"ב).
תא-שמע תשס"ג	ישראל מ' תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה (ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשס"ג).
תאומים תשס"ט	יוסף תאומים, פרי מגדים (ירושלים: רובינפלד, תשס"ט).

תבורי תשע"ו	יוסף תבורי, "אב הרחמים או אב הרחמן? פרק בתולדות השפעת האר"י על הסידור הספרדי", בתוך אורי ארליך (עורך), התפילה בישראל: היבטים חדשים (באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ו), עמ' 75–98.
תורג'מן תשנ"ז	רפאל תורג'מן, "מהדורותיו של הסידור 'תפלת החדש'", מורשתנו י (תשנ"ז), עמ' 227–229.
תמונות תחנות תפלות ספרדים רפ"ד	תמונות תחנות תפלות ספרדים (ונציה: בומברייני, רפ"ד).
תפילות, ברכות ופיוטים לסעודות	תפילות, ברכות ופיוטים לסעודות ואירועים שונים, ספריית פלטינה, פרמה, Cod. Parm. 2231, מאה ט"ו (כת"י).
ואירועים שונים מאה ט"ו	
תפלת ישרים ת"ק	תפלת ישרים (אמסטרדם: נפתלי הירץ לוי רופא, ת"ק).